

Uitgevoerd en ondergaan door

Foto's van de Nederlandse Jodenvervolgung

De Jodenvervolgung in Nederland: in de meeste lesmethodes wordt hier onder een subkopje in een paragraaf over de Duitse bezetting aandacht aan besteed. Verdere invulling is aan de docent zelf. Maar hoe zorg je dat leerlingen meer meekrijgen dan een paar iconische beelden en abstracte begrippen? Anne Frank? Dat verhaal kennen ze nu wel. Dat Westerbork een doorvoerkamp was en dat de deportaties uit Nederland soepel verliepen na die ene grote staking, dat vertellen we allemaal. Over naar het gruwelijke vervolg in de vernietigingskampen, en door naar de bevrijding.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

Er is veel te doen over het hedendaagse Holocaust-onderwijs. Niet iedereen kan er voldoende tijd voor maken en docenten worstelen weleens met weerzin bij de reacties van sommige islamitische leerlingen. Des te meer wordt benadrukt dat voldoende ruimte moet worden gemaakt voor lessen die leerlingen met diverse achtergronden aanspreken. Er is heel veel te vertellen en te tonen, er is voortschrijdend inzicht en nog steeds nieuw onderzoek, maar hoe maak je daaruit de 'juiste' keuzes? Ik heb jaren gezocht naar een manier om mijn leerlingen, onder wie veel moslims, zinvolle lessen te bieden:

1940-1945 in het Nationaal Holocaust Museum i.o., waar ongeveer 200 foto's te zien zijn uit het boek met dezelfde titel. Inger legde me uit dat het belangrijk is juist de slachtoffers te laten zien. Niet als de anonieme groep die zich als lammeren zou hebben laten afvoeren en waarvan er zo weinig zijn teruggekomen, maar als individuen die onderdeel waren van de Nederlandse samenleving. Die individuen maakten kiekjes van zichzelf in de jaren dat ze zich nog op straat en in het sociaal verkeer konden begeven: foto's van uitjes, feestjes en bruiloften.

Lachende vriendengroepen

Van de Jodenvervolgung in Nederland zijn opvallend veel foto's bewaard gebleven, meer dan in andere bezette gebieden. Er zijn foto's bij die door de Duitsers zijn gemaakt om verslag te leggen, zoals bijvoorbeeld die van de razzia op het Jonas Daniël Meijerplein. Ook werden met Duitse foto's van Joden en 'Joodse types' propagandadoeleinden gediend. Veel materiaal is echter afkomstig van Joodse en niet-Joodse Nederlandse burgers. Nederlanders hadden blijkbaar een goed ontwikkeld historisch besef. Hoewel het fotograferen van razzia's en andere tegen Joden gerichte acties verboden was, hadden velen de tegenwoordigheid van geest om hun camera te pakken op cruciale momenten. In het boek zijn honderden foto's verzameld, die elk een meer of minder bekend

aspect van de isolatie en deportatie van de Nederlandse Joden vertellen. De foto's zijn afkomstig uit archieven over de gehele wereld. Naar elke foto is uitvoerig onderzoek gedaan. Zo kon in de meeste gevallen worden achterhaald wie de geportretteerden waren en hoe het hun is vergaan. De kracht van het boek zit dan ook vooral in de bijschriften: zakelijke levensbeschrijvingen die veel te vaak eindigen in een vernietigingskamp in Polen. De samenstellers van de overweldigende tentoonstelling en het gelijknamige boek, René Kok en Erik Somers van het NIOD, wilden nadrukkelijk de visuele geschiedenis van de Jodenvervolgung in Nederland presenteren. Dat gebeurt hiermee voor het eerst. In de vele publicaties die eerder zijn verschenen zijn vaak wel foto's opgenomen, veelal overbekende iconische beelden, maar die dienden daarin slechts ter ondersteuning van de tekst. In dit boek is het omgekeerde het geval: de foto's zijn geselecteerd op het verhaal dat zij zelf vertellen. Ook de vrolijke foto's van het Joodse leven zijn namelijk geen onschuldige kiekjes. Feestvierende jonge mensen dragen Jodensterren, pasgetrouwde stellen ook, spelende of poserende kinderen eveneens. Lachende vriendengroepen staan bij borden waarop het beruchte 'Joden niet gewenscht' de kijker aanstaart. Deze foto's vullen de eerste honderd pagina's, daarna wordt het allengs grimmiger. ►

'Het is belangrijk de slachtoffers te laten zien als individuen die onderdeel waren van de samenleving'

lessen die niet alleen clichématige, sociaal wenselijke reacties oproepen (of juist het tegenovergestelde: een reden om absoluut geen gruwelijke beelden uit Auschwitz te laten zien). Ik kwam uit bij de daders, die op allerlei posities in het systeem de vernietigingsmachine draaiende hielden en zichzelf bleven zien als normaal functionerende echtgenoten en vaders. Hoe zaten (en zitten!) zulke persoonlijkheden in elkaar? Onlangs sprak ik Inger Schaap, maker van het educatief materiaal bij de tentoonstelling *De Jodenvervolgung in foto's. Nederland*

mensen

Jonge Joden laten zich fotograferen in de omgeving van Culemborg voor een richtingaanwijzer van de ANWB met de tekst 'Joden niet gewenscht'. - The Ghetto Fighters' House, Israël / The Photo Archive, augustus 1941.

Ralph Polak en Miep Krant lopen schijnbaar onbekommerd over de Dam in Amsterdam. Een fotograaf die foto's van passanten maakt en te koop aanbiedt, maakt deze opname. Het paar is verloofd. Als de oorlog voorbij is, zijn ze van plan te trouwen. Het wegvoeren van Joden naar kamp Westerbork in Drenthe is in volle gang. Maar gelukkige momenten om bij elkaar te zijn, laten ze zich niet ontnemen. De verplichte Jodenster op hun jassen staat symbool voor de permanente dreiging. - Coll. JHM, januari 1943.

Wie is Joods?

Bij de tentoonstelling werden Saskia Groot en ik rondgeleid door René Kok, die de vormgeving en de foto's voor ons toelichtte. De tentoonstelling begint met een introductiefilm en is ingedeeld in verschillende thema's, die de deportatie en vernietiging steeds dichterbij naderen. De bijbehorende website biedt verdieping met een educatieve route en een podcast. Beide zijn gebaseerd op een theorie van de jurist Gregory Stanton: genocides (niet alleen de Holocaust) gebeuren niet van de een op de andere dag, maar doen zich voor in meerdere stappen. Deze stappen worden in de podcast telkens in vijf minuten toegelicht, aan de hand van getuigenissen van overlevenden. Het educatief programma bij de tentoonstelling en de educatieve route hebben hetzelfde uitgangspunt: als deze stappen op tijd worden herkend en gewone mensen in actie komen, zouden genocides te voorkomen moeten zijn. De Jodenvervolgung werd bedacht en uitgevoerd door mensen.

'De foto's van de werkkampen, waar Joodse mannen werden tewerkgesteld, zijn bedrieglijk vrolijk'

Sommigen hebben zich verzet, maar de meeste Nederlanders deden niets. Van die onverschilligheid proberen de makers van de tentoonstelling leerlingen bewust te maken: in welk stadium kun je je als individu nog verzetten? De hoofdstukken in het boek sluiten goed aan bij de tien stappen die onderscheiden worden. Het sluipende proces van de Jodenvervolgung begon met *Classificatie*. Volgens de richtlijnen van de nazi's werd vastgesteld wie Jood was: in Nederland was dat ongeveer twee procent van de bevolking. Op foto's uit de jaren dertig worden Joodse feestdagen gevierd en zijn vluchtelingen uit Duitsland vol goede moed begonnen aan een nieuw bestaan

in het Joodse werkdorp Nieuwsluis. 102 Joodse kinderen uit Oostenrijk worden opgevangen in Nederland, terwijl 500 mogen doorreizen naar Engeland. Anti-Joodse propaganda vol stereotypen wakkerde intussen een sluimerend antisemitisme aan.

Jacquet

De volgende stap heet *Polarisatie*. In deze fase, die enkele maanden na het begin van de bezetting inging, verschenen overal in Nederland de verbodsborden die Joden de toegang tot parken, bioscopen, zwembaden, markten en winkels ontzegden: er werd een wig gedreven tussen de Joodse bevolkingsgroep en de rest van de samenleving. Het boek bevat nogal bizarre foto's waarop niet-Joodse Nederlanders achteloos hun bezigheden verrichtten in een straatbeeld dat beheerst wordt door 'verboden voor Joden'-borden. Joodse jonge mensen pareren de uitsluiting in deze fase nog door er dapper lachend onder te poseren.

Hierop volgde de *Symbolisatie*, met vanaf mei 1942 de verplichte gele ster met het woord 'Jood' in cynische nep-Hebreeuwse letters. Nog steeds tonen de foto's Joodse burgers die uitstapjes maken en elkaars feestjes bezoeken, groepen spelende kinderen, stellen op hun trouwdag. Het zouden doodgewone kiekjes kunnen zijn, als niet op werkelijk elk jasje of truitje die grote ster genaaid zat. Maar de dragers ervan lijken, althans op de foto's, zich daarbij te hebben neergelegd. De laatste Joodse promovendus aan de UvA, de arts David Moffie, draagt de ster bij de plechtigheid prominent op zijn jacquet.

Nu alle Joden herkenbaar waren gemaakt, kon de *Organisatie* van het daadwerkelijk deporteren van start gaan. De typisch Nederlandse ambtelijke ijver wordt zichtbaar in de gedetailleerde kaart van Amsterdam, waar met stipjes de aantallen Joodse inwoners per wijk zijn ingetekend. Waren de noeste werkers zich ervan bewust

hoe zij de eerste schakel in de deportatie vormden, door het de bezetter zo gemakkelijk te maken? De overgang naar *Discriminatie* was bijna naadloos. Mensen met Joodse grootouders verloren hun banen en steeds meer rechten, ook als ze zich pas bij deze maatregelen realiseerden Joods te zijn. De foto's van de werkkampen, waar Joodse mannen werden verzameld en gedwongen tewerkgesteld, zijn bedrieglijk vrolijk: het lijkt wel vakantie. Op 3 oktober 1942 werden de laatste werkkampen opgeheven en de bewoners naar Westerbork gebracht.

Daders in beeld

Dehumanisatie bleek het logische gevolg. Joodse Nederlanders werden beroofd van alle vormen van vermaak, van hun bezittingen en hun contacten; ze werden als dieren uit hun huizen gesleurd, bijeengedreven en in vee- en goederenwagons gepropt. De Joodse Raad werd nu voorzien van een afdeling 'Hulp aan Vertrekken', waar advies en praktische hulp werd geboden. Op een foto maken mensen, met sterren op hun werkkleding, ingezamelde kleren klaar om mee te geven naar de kampen 'in het Oosten'. Met een goede voorbereiding zou het daar best uit te houden zijn; het was beleid om nooit te adviseren onder te duiken. Hier komen ook de daders in beeld: de Duitse SS-officieren; de Nederlandse nationaalsocialisten die graag

een potje knokten in de Joodse wijk; de Nederlandse politie die meewerkte aan razzia's en het vervoer naar Westerbork. Bij deze *Voorbereiding* van de uiteindelijke vernietiging waren Nederlandse agenten onmisbaar om de vastgestelde aantallen Joden op transport te krijgen. Op de foto's met opgepakte onderduikers, de 'strafgevallenen' die direct naar het oosten werden gedeporteerd, zijn ze prominent in beeld. In Westerbork waren behalve Nederlandse agenten en marechaussees ook NSB'ers van de roofbank LiRo actief, die allen netjes poseerden voor de camera.

De *Vervolging* kreeg vorm in het vasthouden van duizenden van huis gehaalde Joden in de Hollandsche Schouwburg. Vanuit een bovenwoning die uitkeek op de binnenplaats maakte de achttienjarige Lydia Riezouw foto's van de daar wachtende mensen, onder wie ze haar vriendin herkende. Deze Gretha Velleman werd twee dagen na aankomst in Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd, waar ze omkwam. Op de foto's van de binnenplaats zwaaien mensen nog naar de fotografe en trekt een jongen een gekke

bek, onbewust van het onheil dat wachtte na Westerbork. Aan de overkant werden duizenden Joodse kinderen opgevangen in de Joodse crèche, van wie er bijna 600 werden gered. Op de foto's van groepen Joden die met hun bagage over straat lopen of op verzamelpunten op transport wachten, is de gewenning bij de toekijkende buurtbewoners zichtbaar.

In het boek zijn veel foto's van het leven in Westerbork opgenomen, de meeste gemaakt door de Duits-Joodse fotograaf Rudolf Breslauer in opdracht van kampcommandant Gemmeker. Bedoeld als propaganda voor de manier waarop Gemmeker het leven en de arbeid in het kamp had georganiseerd, stralen de foto's vooral een bedrieglijke rust en harmonie uit: een toestand die bewust in stand werd gehouden. Onder toezicht van de *Fliegende Kolonne* van de Joodse Ordedienst verliepen de transporten uit het kamp probleemloos. Het laatste transport, op 13 september 1944, bevatte 77 jonge kinderen die even daarvoor op hun onderduikadressen waren ontdekt. Op een foto houdt een glimlachend lid van de *Fliegende*

Kolonne het handje van een peuter vast bij de geopende deur van de wagon.

Terugkeer

Het laatste hoofdstuk in het boek heet 'Vernietiging'; in de fases van Stanton het iets minder kille *Moord*. Op de tentoonstelling is de bezoeker nu aangekomen in het hart van het 'slakkenhuis', waar de vloer steeds donkerder is geworden en de fotowanden dichter op elkaar staan. Hier wordt ►

Met een klas

Klassen kunnen de tentoonstelling op afspraak bezoeken met het educatief programma 'Als goede mensen niets doen'. Belangrijk is wel dat leerlingen goed worden voorbereid op wat ze gaan zien. Het is aan te raden het educatief materiaal van tevoren door te nemen en met leerlingen te oefenen in het kijken naar details. Het lesprogramma van 1,5 uur à € 50,- (exclusief entree) is via de website te reserveren.

De tentoonstelling is samengesteld door het NIOD. Voor dit initiatief is samenwerking gezocht met het Joods Cultureel Kwartier en de Topographie des Terrors in Berlijn.

Nationaal Holocaust Museum in oprichting, Plantage Middenlaan 27, Amsterdam. De tentoonstelling is tot 6 oktober 2019 te zien in Amsterdam, vanaf 29 oktober in de Topographie des Terrors in Berlijn.

Een razzia op Joden door de *Ordnungspolizei* gefotografeerd vanuit een woonhuis op de Gelderse kade in Amsterdam. Bij twee van de woningen staan Duitse politiemannen, aan de deur, sommigen in burger, om de bewoners op te pakken. - H.J. Wijnne, Anne Frank Stichting, 26 mei 1943.

Naast de Joodse school op de binnenplaats achter de Grote Synagoge in de Golstraat in Deventer poseren 22 Joodse kinderen in de leeftijd van 4 tot 17 jaar. Uiteindelijk werden alle kinderen gedeporteerd en vermoord. Alleen Felice Polak, het meisje dat in haar witte jurk het opvallende middelpunt van de foto is, heeft de oorlog overleefd. - Etty Hillesum Stichting, Deventer, september 1942.

Website

Via de website is het mogelijk een blik op de tentoonstelling te werpen, de podcast te beluisteren, de educatieve route te lezen en informatie over het lesprogramma te verkrijgen: jodenvervolginginfotos.nl.

Deze website blijft bestaan, ook na de verhuizing van de tentoonstelling naar Berlijn. Docenten kunnen dus gebruik blijven maken van de hier aanwezige selectie van foto's met bijbehorende verhalen, de podcasts en het educatief materiaal.

de beroemde foto getoond van het jongetje dat met afgewend hoofd langs een lange rij lijken in Bergen-Belsen loopt. Na publicatie van de foto op 7 mei 1945 werd de jongen herkend als de zevenjarige Sieg Maandag. Uiteindelijk werd hij herenigd met zijn moeder, die de Silezische zoutmijnen had overleefd. In het boek zijn ook de illegaal gemaakte foto's van een crematie in de openlucht in Auschwitz-Birkenau te zien, de enige foto's die bestaan van de daadwerkelijke vernietiging. Waar website en podcast de tien fases van Stanton afsluiten met de *Ontkenning* van de Holocaust, is in het boek een hoofdstuk 'Terugkeer' opgenomen. De foto's laten niet alleen hoopvolle momenten zien: er is evengoed chaos, verlatenheid en onzekerheid vastgelegd. De bijschriften spreken boekdelen over de eerste

maanden waarin de teruggekeerde Joden moesten worden opgevangen en hun plaats in de samenleving moesten heroveren, in weerwil van een ongevoelige overheid en het antisemitisme dat wel degelijk vat had gekregen op veel Nederlanders.

De tentoonstelling (evenals de podcast) sluit af met een groepsfoto, waarop één meisje, in een wit jurkje midden op de foto, de aandacht opeist: zij bleek later de enige van deze 22 kinderen tussen 5 en 17 jaar oud die de oorlog overleefde. Veel overlevenden zagen en zien het als hun plicht hun verhaal te vertellen, om Holocaustontkenners de wind uit de zeilen te nemen en de nog steeds heersende onwetendheid te bestrijden. Nu de laatste getuigen verdwijnen, nemen de teruggevonden mensen op de foto's deze functie over.

De tentoonstelling is niet groot, maar heeft een enorme impact: de foto's zuigen de toeschouwer onontkoombaar een geschiedenis in die niet eerder zo indringend is verteld. De bijschriften dragen daar in belangrijke mate aan bij. Ze doordringen de kijker ervan dat de beelden 'gewone mensen' tonen, die een verre van gewone levensloop kenden. Dat die levensloop in de meeste

gevallen heel kort was, komt met elke volgende foto harder aan. Het uiterst grondige onderzoek naar vrijwel elke foto in het boek (en de tentoonstelling) heeft van de mensen die het overkwam, die geïsoleerd, uitgestoten en gedeporteerd werden, weer individuen gemaakt. Individen die ons dwingen onder ogen te zien hoe sluipend een groot en onvoorstelbaar onheil een samenleving kan binnendringen. ■

De Jodenvervolging in foto's. Nederland 1940-1945. René Kok en Erik Somers (WBOOKS, Zwolle 2019, in samenwerking met NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies), 304 blz., € 29,95